

FONTS DOCUMENTALS INÈDITES PER A L'ESTUDI DE LA CERÀMICA VALENCIANA MEDIEVAL

La preparació d'un treball on intento aclarir, partint de l'examen de les fonts documentals, els orígens i la primera difusió, a València i a Catalunya, de l'anomenada «obra de terra (*opus terre*) de Màlica», m'ha portat recentment a practicar una recerca a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, en el curs de la qual he pogut estudiar alguns documents d'indubtable importància per a la història d'aquella ceràmica hispano-moresca.

Aquests documents són en nombre de quatre. Un d'ells, datat el 3 d'abril de 1372, és la còpia d'una lletra adreçada per Pere *el Cerimoniós* al seu batlle general a València, en la qual el consulta respecte a una demanda que li ha estat feta per En Felip Boil, senyor de Manisses. Aquest noble havia sol·licitat del rei una llicència que el facultés per a comprar (ell en persona o mitjançant un intermediari) o per a acceptar com a paga de vassallatge, tota l'«obra de terra» que era elaborada dins el terme d'aquell seu domini. En cas que li fos denegat aquest permís reial, En F. Boil hauria volgut, almenys, autorització per a participar en els beneficis que obtenien d'aquella indústria els qui en compraven ja els productes.¹

L'interès d'aquest document és considerable. Demuestra, en primer lloc, que com a centre ceramístic Manisses ja havia adquirit llavors

1. El Felip Boil que fa aquesta requesta al rei deu ser (OSMA, *La loza dorada de Manises en el año 1454*. Madrid 1908) el fill segon d'En Felip Boil, senyor de Manisses i Xirell (mort l'any 1348) i de Teresa de Bellvis. Mancat de descendència masculina el seu germà gran, Pere (batlle general de València, l'any 1356 i durant anys successius), aquest Felip Boil II, casat amb N'Andreua Colom, passà, per mort d'aquest germà seu, a ésser senyor de Manisses i de la seva contrada, i morí l'any 1375. A ell s'adreça el rei En Pere, des de Luna (5 d'agost de 1363), per a manllevar-li el tractat d'agricultura de *Mirababolí*, *rey de Sibília* (vegen RUBIÓ, *Documents*. I, ccv). A la seva mort, deixà els seus dominis al seu fill Pere, mort l'any 1384. Un descendent seu és aquell P. Boil, al qual s'adreça, el 26 de novembre de 1454, la reina Maria, muller del *Magnànim*, per a encarregar-li, per a la seva taula, una vaixela d'*obra de Màlica*, tot afirmant que ho fa així perquè el té per *affectat servidor*, i perquè és en

gran part del seu posterior prestigi, i, en segon lloc, que la família Boil (la qual era en possessió d'aquell domini feudal des de l'any 1239), no obtenia, almenys en aquell moment, avantatges econòmics, d'una indústria artística que, com sabem per documents publicats en un dels quaderns o *Apuntes sobre Ceràmica Morisca* del senyor G. J. de Osma, s'era establerta a Manisses des de feia uns cinquanta anys, i a la qual es dedicaven gran part dels habitants moros d'aquella població.²

Els altres tres documents que ara es publiquen tracten de l'expansió aconseguida aleshores per la indústria de rajoleria dels sarraïns valencians. Un d'aquests documents, del 8 de juliol de 1370, conservat en un llibre de comptes procedent de l'antic Arxiu Reial (Arxiu de la Corona d'Aragó, R. P. 539),³ consigna les despeses ocasionades pel transport, des del Grau de València al Palau Menor de Barcelona, de mil

la font de la dita obra (vegeu OSMA, *La loza dorada...*, 1). No crec que calgui treure conseqüències immediates, per a l'estudi dels orígens de la indústria ceràmica a Manisses, del fet que un Pere Boil (antecessor de tots aquests personatges i ambaixador de Jaume II) hagi fet durant el segon decenni del segle XIV, viatges a Granada (dels quals es conserva una curiosa correspondència) per a negociar amb Nazar i posteriorment amb el magnat granadí Osmín Ben Idris Ben Abdallà, el *Don Usmén Abulolá* dels documents de les cancelleries dels Estats cristians de la Península (vegeu A. GIMÉNEZ SOLER, *La Corona de Aragón y Granada*, extret de «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», III-IV, Barcelona 1908).

2. Vegeu OSMA, *Adiciones* (Madrid 1911), 29-32. — Mafomat Almaranay i el seu fill *Hacem*, comorants in *Manizes*, hi elaboren terrissa envernissada de blanc l'any 1317. Els germans *Abdoláziç* i *Abrahim Almurçí*, pertanyents a un llinatge de terrissers que serà famós durant tot el segle XV, residents també a Manisses i *magistri terre albe* (segons un document) i *terre picte* (segons un altre) són actius en 1325 i 1326. *Al...* (?) i *Mahomat Bençuleymén*, socis sarrazenis *habitatores Menizes*, produeixen obra de terra, blanca i pintada, l'any 1325. — A València (Arxiu Gral. del Regne. L. 393, núm. 2205: Llibre de notes d'en G. de Tamarit, fol. 68v), amb la data *die mercurii idus septembris* de 1329 he trobat còpia d'uns poders fets a favor de Joan Llorenç, notari, pel sarraí de Manisses *Acen Muça*, potser el *Cahet Mus...* (?) *cantererius seu magister operis terre albe*, d'un document de l'any 1325 publicat per OSMA, *ibid.*, 31. — Comprovem un cas semblant per a Paterna, un any després del de la data d'aquest document. Quan, en desembre de 1373, el futur rei Martí, com a comte d'Eixèrica i de Luna i senyor de Segorb, i Miguel Sánchez de Huero, rector de Badenes (aquest en nom de l'arquebisbe de Saragossa, executor de l'última voluntat del difunt Llop, comte de Luna i tutor de la seva filla, esposa de l'Infant) estipulen l'empenyorament, per dos anys, al jueu valencià Jafudà (*Jafudanus*) Alatzar i a Guillem Despuig, dels rèdits i drets de Paterna, Benagotzir i Pobra de Vallbona i llurs termes i alqueries, no es mencionen, entre aquests rèdits els que puguin derivar del comerç de la terrissa, tot i que és sabut que Paterna era un centre terrisser molt actiu, aleshores. Documentació molt precisa, respecte a això, a l'Arxiu Històric Notarial, de Barcelona (Not. Francesch de Lladernosa, L. 8, capb. Man. 45, ff. 117-128).

3. És un registre (enquadernat en pergamí i de forma oblonga) que porta a la tapa l'antiga sigla E-31. Segons el títol, és un llibre de comptes d'En Miquel Palau de la tresoreria de la reina Elionor, des d'una data il·legible de l'any 1368 fins al 23 de maig de 1373.

rajoles «de diverses colós» que l'aljama dels jueus d'aquella ciutat oferí a la reina Elionor perquè fossin utilitzades en la pavimentació de l'esmentat palau barceloní, residència d'aquella reina. Ve a afegir-se, doncs, al nombrós conjunt documental que fa referència a les comandes de rajola o a les adquisicions d'altres productes ceràmics, fetes per la Casa Reial durant la segona meitat del segle XIV i primers anys del següent segle.⁴

4. Considero oportú aplegar ací, degudament seriada i comentada, aquesta documentació, en gran part encara dispersa, perquè sospito que molts estudiosos la desconeixen. — Conegudes són dels especialistes (per haver-ne publicat els documents el senyor Font i Gumà en la seva obra, que tanta difusió ha aconseguit, *Las Rajolas Valencianas y Catalanas* (Barcelona 1905), 20, les comandes de rajola que Pere el Cerimoniós feia al batlle general de València, En Francesc Marrades, en dues ocasions: el 21 de novembre de 1367 (per a pavimentar el Castell de Tortosa) i el 5 de gener de 1370 (per a atendre a la pavimentació del seu Palau Major de Barcelona). Després del document referent a la reina Elionor, que ara publico, segueixen, en rigorós ordre cronològic, a més de la indicació referent a una obra de guix e de rajola del palau de València, de què parla Pere el Cerimoniós en una lletra de juny de 1382 publicada per A. Rubió: *Documents*, II, cclxvi, les freqüents comandes o adquisicions, sigui de rajola o d'obra de terra, fetes per Martí l'Humà. Aquest rei, que una tan minuciosa sollicitud va mostrar per a les dues principals edificacions que bastia o transformava: el Palau Major barceloní i la seva casa de Valldaura, el 29 de maig de 1400 escrivia al batlle general de València, llavors En Nicolau Pujades, demanant-li certa quantitat de la rajola pintada que's fa en aquex Regne, per a utilitzar-la en la pavimentació d'una cambra d'aquella residència campestre on, obligat pels atacs de febres palúdiques, feia freqüents estades. Des de València anunciava, el 20 d'abril de 1402, la tramesa, a aquell mateix edifici, de 120 rajoles de aquelles grans que havem fetes fer a Paterna, a la qual tramesa seguí, pocs mesos després (17 de juliol d'aquell mateix any) una altra de tretze sàrries de rajoles de la mateixa procedència que havia de portar a Barcelona la nau d'En Sebastià López, juntament amb dues gerres d'obra de terra (és a dir: plenes de terrissa), més altres quatre cocis plens també del mateix material ceràmic. A més, va fer en repetides ocasions (14 d'abril de 1402, 13 de desembre de 1403 i 7 de gener de 1404) altres importants comandes de rajola groga i negra, però no a Paterna o a Manisses, sinó a un rajoler de Terol, un tal Garcia Gonçalvez (*lo maestre de les rajoles*, com el rei l'anomena en una de les seves lletres). Per la seva part, la reina Maria de Luna adquiria, el mes d'octubre de 1404, al sarraí de Manisses Mahomet Abdulazi, peces de terrissa de diverses formes (*obra de terra de diverses talles*), segons un anotament publicat per Rubió (*Documents*, II, ccclxxxvii). Potser algun d'aquests exemplars adquirits pel rei o la reina són dels consignats en l'*Inventarium bonorum et capelle Regis Martini pro Regina Margarita sumptum* (l'únic inventari de la Casa reial catalano-aragonesa on hàgim trobat menció de peces de terrissa). Aquest inventari fou redactat l'any 1410, poc després de la mort d'aquell rei, a instància de la seva segona muller, Margarida de Prades (vegeu J. MASSÓ I TORRENTS, *Inventari dels béns mobles del Rey Martí d'Aragó*, en «Revue Hispanique», XII (1905), 413-590). Conté les següents referències a peces de ceràmica: (956) *Item un alfaneguer de terra...* (2064) *Item .II. spongerets petits, de terra, domesquins.* (2065) *Item .III. cetres de terra amb .IIII. nances cascuna, envernigats (sic) de verniç groch* [possiblement, doncs, objectes amb esmalt de reflex metàl·lic]... (2115) *Item 1.ª capsà gran de faix, plena de rajoles de València, pintades.* Reprodueixo, a continuació, els menys coneguts, d'aquests importants documents:

1. — Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 224r, fol. 83v: «Lo Rey. Batle general,

Més interessants són encara els dos darrers documents del present recull, que es refereixen a un fet molt significatiu, quant al renom acon-

Com nos haiam necessària certa quantitat de la rajola pintada que's fa en aquex Regne, per empahimentar una cambra de .XII. canes de larch a mesura de Barchinona e de sinch de ample, la qual fem obrar en la nostra casa de Valldaura, manam-vos que tantost nos trametets tanta de la dita rajola, com serà necessaria al dit pahiment. E per res no'u dilatets. Dada en la vila de Granollers, sots nostre segell secret, a .XXIX. dies de maig del any M.CCCC. — R. M. — Dirigitur Nicholao Pujades, baiulo generali Regni Valencie. -- Dominus Rex misit signatam. Antº de Fonte.»

(Publica aquest document DANIEL GIRONA, en *Epistolari del Rey Martí d'Aragó*, 1396-1410, «Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa», VI (1910), 283-309).

2. — Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 2244, fol. 163^v: «Lo Rey. Per la nau d'En Pere Marull vos havem tramés .CXX. rajoles de aquelles grans que hauem fetes fer a Paterna etc. Dada en València, sots nostre segell secret, a .XX. dies d'abril del any M.CCCII. — Rex Martinus. — Dirigitur Raimundo de Sancto Minato.»

(Dec la indicació d'aquest document a l'amabilitat del senyor J. M.ª Madurell, director de l'Arxiu Històric Notarial de Barcelona.)

3. — Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 2245, fol. 13: «Lo Rey: Trametem-vos per la nau d'En Sabestia Lopeç: primerament .XIII. sàrries de rajoles de Paterna; item .II. gerres plenes d'obra de terra; item .IIII. cocis plens d'obra de terra. Per què dats i bon recapte, e après que'u haiats tot reebut, certificats-nos-en decontinent. Dada en València, sots nostre segell secret, a .XVII. dies de juliol del any M.CCCC.II. Rex Martinus. Dirigitur Jacobo Sala.»

(Jaume Sala era el mestre d'obres del rei. — Publica aquesta lletra D. GIRONA, en *Itinerari del Rei Martí*, «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans», IV, 180.)

4. — Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 2244, fol. 158 (vegeu D. GIRONA, *Itinerari, ibid.*, 177): «Lo Rey. Martí Martínez. Com nos façam fer a Garcia Gonçalvez, d'aquesta ciutat [Terol] .DC. rajoles negres e grogues, les quals costen a raó de dos sous .VIII. diners la dotzena, e li haiam prestat de present, per fer les dites rajoles, tres florins d'or d'Aragó, manam-vos expressament que les dites rajoles façats spatxar al pus prest que fer-se puxa, e, com sien acabades, reebets les en nom nostre e satisfets complidament lo dit Garcia de tot ço que li serà degut per raó de les dites rajoles, ell prenent en compte los tres florins dessús dits que ha reebuts. E no res menys, après que totes les dites rajoles haiats reebudes trametets-les-nos decontinent ab adzembles. E en açò no hi haja falla, car plaer e servir nos en farets molt agradables. Dada en València, sots nostre segell secret, a .XIII. dies d'abril del any M.CCCC.II. Rex Martinus. — Dirigitur Martino Martínez de Marziella. — Dominus Rex misit signatam.»

5. — Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 2247, fol. 29 (vegeu D. GIRONA, *loc. cit.*, 539): «Lo Rey. Nos havem mester lo rejoler de Terol de qui us havem ja escrit per altres letres. Per què us pregam e manam que'l dit rejoler nos trametats prestament e sens altra dilació, car plaer e servey nos en farets agradables. Dada en València, sots nostre segell secret, a .XIII. dies de Deembre del any M.CCCC.III. Rex Martinus. — Dirigitur Martino Martínez de Marziella. — Dominus Rex misit signatum.»

6. — *Ibid.* reg. 2247, fol. 35^v (vegeu D. GIRONA, *loc. cit.*, 543): «Lo Rey. Sapiats que nos havem informat lo maestre de les rajoles de ço que havem mester e en la manera que volem les rajoles. E havem-ne mester .IIII. milia, és a saber:

seguit, durant aquella segona meitat del segle XIV, per l'art de la rajoleria decorativa dels moros de València.

Era sabut, per documents francesos (publicats per primera vegada per A. de Champeaux i P. Gauchery,⁵ i després per Lucien Magne),⁶ que el famós duc de Berry, germà de Carles V de França, havia fet elaborar als seus dominis una gran quantitat de rajola envernissada (un cert nombre d'exemplars de la qual eren pintats en verd i en or), destinada a la pavimentació d'alguns dels seus palaus. Certs registres que contenen els comptes de la casa d'aquell príncep francès (conservats als Arxius Nacionals, a París: *K. K.*, 256 i 257) forneixen tota mena de detalls respecte a aquestes peces ceràmiques, que s'havien de decorar amb dibuixos heràldics representant les armes i les divises d'aquell fastuós personatge, les mostres dels quals havien estat encarregades a *Maistre Richard*, pintor del duc, que era ajudat, en aquesta tasca, pel seu fill *Jehan Richard*.

La fabricació d'aquestes rajoles s'havia fet a Vivonne, a la proximitat de Poitiers, en una casa que els documents anomenen l'*Ostel*, la qual havia estat prèviament transformada, i on s'havien construït els forns necessaris. Un mestre rajoler, *Jehan de Valence*, dit també *le Sarrazin*, havia arribat a Vivonne, venint de Bourges (on el duc feia edificar un altre palau) per tal de procedir a l'elaboració d'aquestes rajoles decoratives.⁷

Els alludits comptes, que L. Magne publica minuciosament, donen tota mena de precisions respecte a les sumes cobrades per aquell artesà i respecte als ingredients que li calgueren per a la pintura i cuita de les seves obres.⁸ El sarraí era ja a Vivonne el novembre de 1384, i els

.II. milia de grogues e .II. milia de negres, segons la mostra e forma que .I. dit mestre se .n. portá. Per que .us manam expressament que, encontinent, li donets bon recapte de tot ço que haurà mester, per manera que breument les hajam. Dada en València, sots nostre segell secret, a .VII. dies de Janer del any .M.CCCC.III. Rex Martinus. — Dirigitur Martino Martínez de Marziella. — Dominus Rex mandavit michi Berengario Sarta.» (Martín Martínez de Marziella era batlle reial a Terol.)

5. *Les Travaux d'Art executés pour Jehan de France, duc de Berry* (Paris 1894).

6. *Le Palais de Justice de Poitiers* (Paris 1904).

7. Vegeu MAGNE, *op. cit.*, 49: «L'arrivée du Sarrazin coincide avec celle du duc de Berry et de son architecte [Guy de Dammartin, qui, en aquell moment, dirigia també les obres de la Sainte-Chapelle i la construcció del palau de Bourges]. Jehan de Valence vient de Bourges; on lui accorde six journées pour son voyage, et chaque journée lui est payée à raison de six sols, huit deniers.»

8. Reproduïxo ací, de l'obra de Magne, els anotaments que més directament ens interessin, extrets del registre *K. K.* 256: [f. 17 v.] Ovrers en l'oustel de Vivonne

forns, en plena producció el mes de gener de 1385, no cessaren, de fet, de produir durant tot aquell any i, amb tota probabilitat, durant l'any següent, per bé que un canvi en la persona encarregada d'anotar les despeses de la casa del duc hagi estat causa que els anotaments posteriors siguin menys explícits.

En l'obra de Champeaux i Gauchery es publica, a més, una antiga descripció del castell (avui enrunat) de Concréssault, a la vall del Sauldre, a Sologne, reformat per aquell príncep.⁹ Per ella sabem que aquest castell era coronat per una edificació en *briques de diverses couleurs, bien ordonnées*, que cal relacionar amb un revestiment exterior de rajola esmaltada (en negre i en roig, i constituent conjunts geomètrics), que existeix o existia a finals del segle passat, a l'església d'aquell poble, probable oratori del duc durant els seus sojorns en l'esmentat

qui a esté baillé au Sarrazin pour fere l'euvre des carreaux poins aux armes et devises de mondit seigneur etc... [f. 22]. Ovrers de carreaux aux journées... pour fere les fours a cuyre les dits carreaux et pour covrir et faire autres euvres en l'ostel de Vivonne — Jehan de Valence, .vi. jours a .vi. s. .viii. ds. le jour ; pour ce : .xli. s. — Alui .vi. jours qu'il mist a venir de Bourges pour la dicte cause : pour ce : .xv. s. [f. 32] Ovrers pour fere les carreaux poins — Jehan de Valence, .vi. jours. a .vi. s. .viii. ds. le jour ; pour ce : .xii. s. .vi. d. [sic]. — A Jehan Gariguet pour .v. solmes de charbon pour eschauffer l'avantfour des carreaux etc... [f. 33]. — A Jehan Marteau, pour .lxv. livres de fer ouvrées en plusieurs ouvrages necessaires pour l'ostel de Vivonne ou est logé le sarrazin ovrer de carreaux etc... [f. 48]. — A maistre Jehan le Potier, pour .liii. livres de limail [no *émail*, com per error es transcriu en l'obra de Champeaux i Gauchery] pour fere le vert et or pour l'euvre des carreaux, a .xv. ds. la livre ; pour ce : .liii. s. .ix. d. — A. Jehan le Tourneur, pour .ii. escuelles de boys pour fere balance et .ii. saucieres ; pour ce : .x. d. — A Guill. le parchemineur, pour l^e peau de parchemin pour fere les patrons des carreaux pour ce : .x. d. — A Jehanne la poulaillere, pour une dozenne de eufs a tremper les couleurs : .viii. d. — Audit Guill^e le parchemineur, pour ung crible necessaire pour passer la terre des diz carreaux : .xx. d. — A Jehan le tamisier, pour .i. tamis a tamiser la terre ; pour ce : .xx. d. — A Simon Callaut, pour .i. grant pile de pierre pour piler les cailloux ; pour ce : .xv. s. — A Simon Galart, pour .v. charretées de sarment necessaire pour chauffer les fours a fondre l'estain et le plomb... A Bertrand le tieullier, pour .liii. solmes de charbon pour fere sechier les carreaux... — D'autres anotaments consignen quantitats per les següents compres : un molí de pedra «pour moudre l'œuvre des carreaux, a Jehanne Oliviere; catorze pots de terra per a fondre el blanc per a l'esmalt, a Peyot le Bourguignon; vint-i-tres lliures d'estany fi i tres olles de sal, a Estienne Daniel; sis lliures de plom en role, a Meir Marin; coltells per a tallar les rajoles dels motllos, a Jehan Chevalier i Nandin le coustelier.

9. NICOLAY, *Description générale du païs et duché de Berry (1567)*: Concréssault, gros bourg accompagné d'un superbe chasteau lequel, bientost après sa ruine, fut par le duc Jean de Berry reffait et reédifié beaucoup plus fort qu'il n'avoit auparavant esté, car il est fait de forme sexagone : c'est assavoir, à six angles ou faces, et les murs, qui sont de cent piedz d'hauteur et trente-six d'espoisseur, sont faits et construits de gros cartiers de pierre très dure, puis à chascun desditz angles y a une grosse tour de meme figure sexagone, et audessus des murailles qui sont fortes et espoisses, sont les bastiments et édifices haut élevez, bastis de briques de diverses couleurs bien ordonnées, le tout couvert d'ardoises subtilement rangées ;

lloc,¹⁰ i que sembla obeir a una tècnica decorativa de la qual era un altre exemple l'església de Sant Pere Màrtir, a Calatayud, erigida per Pere de Luna quan era cardenal i legat papal a Aragó (doncs, entre 1374 i 1394, dates de la seva promoció al cardenat i de la seva elecció al soli pontifici). Aquesta església fou enderrocada ara fa més de cent anys; però, gràcies a una descripció que en féu l'arqueòleg P. Sabiron Gouzàlez, en «Museo Español de Antigüedades», IX (Madrid 1878), 387-395, se sap que a aquesta disposició decorativa externa corresponia un revestiment intern de rajoleria acolorida (en verd i en blau) i daurada, de la qual es conserva algun exemplar: un, almenys, amb les armes dels Luna sobremuntades d'un capell cardenalici.¹¹

El Jehan de Valence, autor de les rajoles de Poitiers i, amb tota probabilitat, de les de Coucréssault i d'altres llocs, com Bourges i Mehun-sur-Yèvre (on, com a Poitiers, s'han trobat en treballs

et le sommet de plomb doré enrichi de figures de divers animaux, etc. — PAUL GAUCHERY, *Influence de Jehan de France, duc de Berry, sur le développement de l'architecture et les arts à la fin du XIVe siècle et au commencement du XVe siècle*, «Congrès Archéologiques de France», LXV (1889), 265, en parla com d'una torre de vint metres, avui enrunada. El duc hi havia edificat aquell pis superior sobre una plataforma que coronava la planta hexagonal de l'edifici.

10. Vegeu CHAMPEAUX i GAUCHERY, *op. cit.*, *Appendice*, 52.

11. Vegeu J. GALIAY SARAÑANA, *Cerámica Aragonesa de Reflejo Metálico* (Zaragoza 1947), 13-14: «El arqueólogo Sabirón conoció la iglesia de San Pedro Mártir, y de ella hizo minuciosa descripción a la vista de una acuarela que de ella pintó el artista oscense Carderera. Tras la descripción de «la parte arquitectónica del templo... se ocupa de la decoración del ábside en estos términos "separaba a esta zona de la superior una faja de hiladas horizontales de ladrillo, y entre éstas lucía en toda su extensión, un listel compuesto de piezas esmaltadas y unidas por ángulo, que alternando, presentaba el color verde con el púrpura y reflejo metálico... Seguía a éste otro compartimiento cuyo sistema decorativo consistía en cruzadas fajas de ladrillo salientes, que en acertada colocación formaba rombos, cada uno de los cuales cobijó en su centro, incrustado en losanje, un precioso azulejo. Estos fueron de varias especies y dibujos, diseminados en toda la obra que se describe. Unos con el fondo color púrpura y reflejo metálico, y sobre él una estrella blanca de ocho puntas, con ligeros adornos azules, ocupando el centro un escudo del mismo color con las barras de Aragón; otros sobre fondo azul, la estrella y adornos de color púrpura y el blasón de los Luna; por último, los había también en fondo verde y estrella blanca, variando dentro de ella con prodigalidad el sistema decorativo, en forma de hojas, escamas o remedo de caracteres cúficos con profusión embellecidos, hasta hacer difícil su interpretación.» Aquesta descripció correspon a la decoració de l'interior del temple, que Galiay classifica com a «iglesia de traza gótico-mudéjar», i afegeix (traient-ho de la descripció del senyor Sabirón): «estuvo al exterior materialmente cubierta de cerámica, distribuída entre las oquedades de los "lazos" y "labores" de contrafuertes y ábside, con objeto de destacarlos, predominando la de reflejo metálico». En aquest treball del senyor Galiay es reproduïx una rajola de vuit puntes procedent d'aquesta església, amb l'escut dels Luna i el capell de cardenal. Això contribueix, doncs, a la datació del temple, ja que el seu acabament degué ésser anterior a l'any 1394, en què Pere de Luna fou elegit Papa a Avinyó, i no dels primers anys del segle XV, com suposa el senyor Galiay.

d'excavació alguns restes de rajoles),¹² era ajudat per tres assistents que, pels seus noms, semblen haver estat artesans indígenes.¹³

És possible que alguna remota relació hagués existit entre els forns de rajoleria de Vivonne i els establerts per un altre germà de Carles V, el duc de Borgonya, Felip *l'Atreuit*, al seu castell d'Hesdin, on, segons certs documents datats entre els anys 1391 i 1401, es produïren també rajoles esmaltades segons la tècnica típica dels ceramistes valencians.¹⁴ Aquesta manufactura d'Hesdin era dirigida per un *Jehan Le Voleur*, que documents més tardans designen com a *peintre et varlet de chambre* del duc, i que no sembla pas haver estat un sarraí. En aquest obrador s'elaboraren, com a Vivonne, rajoles decorades amb motius heràldics, segons mostres projectades pel pintor preferit de Felip de Borgonya, Melchior Broederlam.¹⁵

A aclarir tots aquest fets poden contribuir satisfactòriament els dos documents als quals em referia abans de fer aquesta digressió, i que vaig tenir la sort de descobrir en un registre del regnat del rei Pere el *Ceri-*

12. MAGNE (*op. cit.*, 165) publica la fotografia de dos petits fragments trobats, en excavació a la torre de Maubergeon, anexa al palau de Poitiers (avui Palau de Justícia). Aquests fragments corresponen a rajoles d'uns 0'20 m. de diàmetre i de 19 mm. d'espessor, circulars i decorades amb quatre flors de llis blanques sobre fons blau manganès. A les vores que presenten aquests fragments hi ha l'engraellat (*engrèlure*) característic de les armes del duc de Berry; aquest detall és en color bru en un dels fragments i blanc piguallat de violeta en l'altre. — M. ROBERT GAUCHERY en *Les carrelages émaillés du Duc de Berry au palais de Bourges*, «Mémoires de la Société des Antiquaires du Centre», XLVI (1934-35), 29-36, reproduïx i estudia dos altres fragments que ofereixen aquelles mateixes característiques de color, trobats amb un fragment envernissat de blanc, de forma oblonga, en una excavació practicada el mes d'abril de 1935 a la sala del Conseil Général de la *Préfecture du Cher* (la qual, segons que se suposa, correspon a l'antiga sala del palau de Bourges). Aquests fragments foren trobats amb deu *pernelles* o tres peus de terra, dels usats pels terrissers per a separar els plats apilats per a la cuita, i semblen ésser trossos de peces de rebuig utilitzats com runa per a omplir el sòl d'aquella antiga sala. — Partint d'aquests fragments, que es corresponen, R. Gauchery intenta una reconstrucció del paviment que degué existir en aquell indret. És, en tot cas, interessant saber que a Bourges (d'on J. de València venia, quan arribà a Vivonne) s'havien cuit rajoles per al duc. — Vegeu, encara: P. GAUCHERY. *Renseignements complémentaires sur la vie et les travaux de Jean de France*, «Mémoires de la Société des Antiquaires du Centre», XL, 202-204.

13. Aquest ajudants són *Jehan de Meigne, Jehan Pinaut i Berthomé Pinaut*.

14. Publiquen aquests documents: J. Houdoy, *Histoire de la céramique lilloise précédée de documents inédits concernant la fabrication de carreaux peints et émaillés en Flandre et en Artois au XIVe siècle* (Paris 1869), 2-17 i el Chanoine DESHAINES, *Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle*, II (Lille 1886), 683, 713, 769, 782 i 794.

15. El més important, i el més antic, d'aquests documents, datat a Arràs el 30 d'agost de 1391 (publicat per HOUDOY, *loc. cit.*, 2, i DESHAINES, *loc. cit.*, 683), parla de la dissolució d'una societat feta entre el ciutadà d'Iprès *Jehan de*

moniós. Són datats al 17 d'abril de 1382. L'un és còpia d'una lletra que el primogènit, futur Joan I, llavors duc de Girona i governador general dels regnes (i ja casat amb Iolant de Bar, neboda del duc de Berry), adreça a aquest per a fer-li saber que, accedint al que li ha demanat, li envia tres moros *obrers d'obra de terra*, súbdits del monarca català, perquè acompanyats de l'escuder, *lo qual per aquesta rahó* li ha estat enviat, se'n vagin a França a exercir llur ofici al servei del duc francès.

El darrer document d'aquesta sèrie és la còpia del *salconduyt* estès a favor dels expedicionaris i de llur acompanyant. Aquest, suposat escuder, és en realitat *Johannes Guerart, de camera incliti ac magnifici ducis de Berri*, és a dir, el *Jenin Guérart*, tantes vegades mencionat en els papers de la casa de Joan de França, ajudant i suplent, i després successor, vora d'aquest príncep, del famós arquitecte Guy de Dammartin.¹⁶

* * *

Com a apèndix a aquesta aportació documental vet aquí un resum de totes les notícies, ja publicades, que he pogut aplegar, referents a les relacions entre el duc de Berry i la Casa d'Aragó.

Aquestes relacions foren en especial freqüents en temps del rei Joan.

Un mateix gust per al refinament en el viure, a més dels vincles de parentiu i, potser, la pressió de certs interessos polítics, degueren contribuir a refermar-les.

Quant a Joan I, el 14 de maig de 1383, essent encara «primogènit»,

Moustier i *Jehan le Voleur* (els dos: *ouvriers de quarriaux pains et jolis*) per a l'elaboració de rajoles. Aquestes rajoles, o *carreaux*, són de dues menes: *pains à ymages et chiponnés*, i *pains à devises et de plaine couleur*. Aquestes últimes rajoles són les que s'han de fabricar segons les mostres de Broederlam. — D'uns comptes de 1396-1400 publicats per Deshaines (*loc. cit.*, 782) resulta que J. Le Voleur pintà rajoles, no solament per a Hesdin, sinó per a altres *villes et lieux* del duc. Un parent d'aquest Jehan Le Voleur, anomenat Colart Le Voleur, figura, encara l'any 1443, al servei de la Casa de Borgonya, a Hesdin (vegeu LE COMTE DE LABORDE, *Les Ducs de Bourgogne*, I (París 1849), 215).

16. Guy de Dammartin i el seu germà Dreux, havien entrat al servei del duc de Berry ja finalitzada la construcció de l'antic Louvre, cap a l'any 1370. Quant a J. Guérart, substitueix G. de Dammartin durant les seves absències; l'any 1408 dirigeix les obres d'una casa de *plaisance* (*Hostel du Bon Repos*) que el duc fa construir vora el castell de Méhun. En 1413 és lloctinent del mestre d'obres; aquell mateix any el duc l'envia en missió de confiança, a Anglaterra. Per aquesta època dirigeix també les obres de la Ste. Chapelle, a Bourges, càrrec que conservà després de la mort del seu protector.

escrivía al parent de la seva muller a propòsit d'uns rocins i d'uns arreus d'equitació i interessant-se per les obres de Raül de Presles, que sollicita per mitjà del seu enviat, En Guillem de Copons, i en octubre de 1388 el consulta a propòsit de l'astròleg G. de Llunell.¹⁷ Ja rei, li torna a escriure, el 21 de desembre de 1391, per a demanar-li dos llebrers, i encara el 13 de març de 1393, per a comunicar-li, aquesta vegada, que, per aquell mateix G. de Copons, li envia una pedra *betzoar* que havia estat del seu pare, dues mules i cinc camells, així com un exemplar del llibre de Marco Polo, obra per la qual el duc francès sembla haver sentit un gran interès.¹⁸

Joan de França, per la seva banda, envià a Joan I (no sabem a quina data) una magnífica peça d'orfebreria, especialitat artística de la qual ell era tan exigent coneixedor. Es tracta d'una de les joies que, amb posterioritat, figuraren a la «Capella de les Relíquies» del rei Martí i que, mort aquest, tractaren de retenir els religiosos Celestins que havien estat preposats al servei d'aquella capella reial. Formava part del conjunt de joies que, a la mort d'En Martí l'Humà, responien del préstec de 10,000 florins fet per la Generalitat de Catalunya. En els papers referents al procés que, en temps de Ferran I, s'intentà contra aquells aprofitats religiosos, se l'evalua i descriu així :

17. Vegeu RUBIÓ, *Documents*, I, CCCXXXVII i CCCXCVI.

18. Vegeu J. DE BOFARULL, *Antiguos y nuevos datos referentes al ... Duque de Berry*, «Revista de Ciencias Históricas», V (Barcelona 1887), 23-60. En els inventaris publicats per Jules GUIFFREY, *Les Inventaires des joyaux de Jean, Duc de Berry*, I-II (Paris 1894-96) es consignen alguns exemplars de pedres *betzoar*, a les quals s'atribuïa aleshores certes qualitats màgiques contra els verins. Així, al núm. 279 (I, 86) s'esmenta : «une petite boiste d'yvoire ou il a une petite pierre quarrée contre venin, sur couleur de voirre, avec une petite pierre percée, a la semblance d'une feve», i al núm. 496 (I, 145) : «une grosse pierre sur le vert qui est contre venin hors oeuvre», i s'hi afegeix en nota : «Ista petra reperta fuit post modum multum modica et de parvo valore, et ideo non fuit prisata, et data fuit pluribus servitoribus dicti Domini». Al núm. 594 (I, 159) se n'esmenta una altra que no podia ésser l'oferta pel rei En Joan, ja que fou regalada al duc per Bocicaut, l'any 1404. Quant als camells enviats pel nostre rei (que hem de suposar vinguts del regne granadí) no tots eren morts l'any 1413. En els comptes de la casa del duc publicats per DE TOULGÈT-TRÉANNA, *Les Comptes de l'Hotel du Duc de Berry: 1370-1413*, «Mémoires de la Société des Antiquaires du Centre», XVII (1890), 65-174, hi ha dos anotaments que fan menció a un d'aquests animals (pàg. 164, extret de K. K. 250) : «Item qu'il a payé pour les despens de Symonnet Garrier, varlet du grand levrier, et de deux varlets qui gardent le dromadaire du mondit Seigneur. Item ce qu'il a paíé pour vin, sel et oingt pour le dit dromadaire au dit mois de septembre : 20 sols. 2 deniers tournois», i a una data no precisada (K. K. 254) : «A Henri de Bar, alemant, maistre du dromadaire : 30 sols tournois».

«Item .II. taules d'aur en què es figurada la pietat de Jesuchrist ab .III. cerafins, tot smeltat, e les imatges del duch de Barri, de sent Johan Babbiste e evangeliste,¹⁹ en les quals ha .LXXXXVI. perles grosses, entorn de les dites taules. En la 1^a de les quals ha .VII. rosetes smeltades de blau, e n l'altre .VI. smeltades de rogecler, ab una agulla d'aur per tencar; qui pesaren .X. marchs e mig, de march de Barchinona. Les quals coses foren, totes, stimades, ço és les perles, a rahó de .X. florins la pessa, qui munten : .DCCCCLX. florins d'Aragó, e lo dit aur a VIII° sol. Les quals taules staven dins un stoig de cuyr vermell.»²⁰

Aquesta rica peça d'orfebreria seguí formant part del tresor reial. En temps de Pere, Conestable de Portugal, se la designa encara com a: «les taules del duch de Berry», i se li atribueix un valor de 1,590 lliures.²¹ Després de la mort d'aquell *rei de catalans* (29 de juny de 1466) passà altra vegada a poder de la Generalitat i, segons em comunica el meu amic X. de Salas, que ha estudiat aquesta qüestió, va ésser fosa.²²

Durant el regnat de Martí l'*Humà*, les relacions entre el duc de Berry i la Corona d'Aragó semblen haver cessat del tot.²³ En 1415 Joan de França escriu, però, a Ferran I, en ocasió de la solució que es pensava donar al cisma, i, mort Ferran, al seu fill, Alfons *el Magnànim*, en 1416, per a donar-li el seu condol.²⁴

19. Eren, respectivament, els sants patronímics del duc de Berry i del rei En Joan.

20. Arxiu de la Corona d'Aragó. Procesos, 1412, L. 1: *Translat del inventari fet dels bens ... los quals eren del senyor Rey*, fol. 15 (20 de desembre de 1412). La mateixa descripció, treta del Reg. comú de diverses coses: 1413-1414, de l'Arxiu de la Generalitat, sense, però, l'evaluació de la peça, en J. MIRET I SANS, *Llibres y joyes del Rey Martí no inventariats en 1410 per la Reyna Margarida*, «Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa», VI (1909-1913), 220.

21. Vegeu E. MARTÍNEZ-FERRANDO, *Pere de Portugal* (Barcelona 1937), 136.

22. El duc de Berry posseïa en el seu riquíssim tresor (gran part del qual deixà a la *Ste. Chapelle* de Bourges) una peça d'orfebreria semblant a aquesta, però encara més fastuosa. A. Coville (*Histoire de France*, de LAVISSE, IV, 425) la descriu així, segons un antic document: «Parmi ces joyaux de chapelle, le plus belle pièce était un joyaux d'or de trois pieds et demi de haut, décoré des statues de la Trinité, de l'Annonciation, de Saint Georges et de Saint Michel, et aussi des images du duc de Berry et de la duchesse». Deu ésser el joiell anotat en GUIFFREY, *op. cit.*, I, 17-18, al núm. 14. Desaparegué en una fosa ordenada pel Capítol de la Catedral de Bourges durant el segle XVIII. Al Museu del Louvre hi ha exposat el gran políptic de marqueteria i os, de treball italià, procedent de l'Abadia de Poissy, on hi ha, en medallons, els retrats, a cos sencer, del duc i de la seva segona muller, Joana de Boulogne.

23. En els inventaris publicats per Guiffrey, redactats els anys 1401, 1413 i, després de la mort del duc, en 1416, no hi ha ni una sola referència al rei En Martí. En canvi, hi consten presents fets a la *Regina Ispanie*, és a dir, a Caterina de Lancaster, muller d'Enric III de Castella.

24. Vegeu J. DE BOFARULL, *op. cit.* S'hi publiquen també unes relacions de Ramon de Caldes, ambaixador a París del rei Alfons, explicant la mort i l'enterrament del duc, el qual passà d'aquesta vida el 15 de juny de 1416.

DOCUMENTS

1²⁵

Lo Rey.

[3 d'abril de 1372.]

Batle. Per part d'En Ffelip Boil, del qual és lo loch de Menizes, nos és estat humilment supplicat que li donàssem licència que ell pogués comprar o fer comprar, o pendre en paga, tota la obra de terra que s'obra o's fa en lo dit seu loch de Menitzes o terme d'aquell, o haver part ab altres qui aquella compren, la licència²⁶ nós, dubtants que fos perjudici vostre o d'alcú altre, no li havem volguda atorgar. E com vullam de les dites coses ésser certificats, manam-vos que per vostres letres nos informets decontinent, si en atorgar la dita licència ha interès o perjudici vostre o de algun altre, per ço que nós hi puixam provehir segons que ns serà ben vist ffaedor. Dada en Saragoça, sots nostre segell secret, a .III. dies d'abril del any .MCCC.LXX.II. P. de Valle²⁷

Fuit directa baiulo generali Regni Valencie.
Guillelmus Calderoni mandato Regio
fecit per Bernardum de Bonastre.

Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 1234, fol. 6r.

2

[8 de juliol de 1370.]

Dilluns, a .VIII. del mes de Juliol del dit any .M.CCC.LXX. Item costaren .VI. trunyelles que foren comprades en València per trossar .M. rajoles de diverses colós que la aljame dels juheus de València donaren a la senyora Reyna per ops del seu palau, e les quals foren per mi trameses de València a Barchinona : .i. sol. — Item costaren de trossar e de ligar les dites rajoles : .i. sol. — Item costaren de carregar en lo grau de València : .III. sol. — Item costaren de descarregar en la playa de Barchinona, e de portar de mar al palau de la senyora Reyna : .III. sol. .III. ds.

Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, R. P. 539, fol. 109v.

3

Lo Primogènit.

[17 de maig de 1382.]

Molt car frare. Vostra letra havem reebuda, en la qual nos pregàvets que donàssem paciència que alscons moros d'aquesta terra, qui són obrers de obra de terra, anassen a vós, qui ls havíets mester per obrar de lur of-

25. Dec la notícia de l'existència d'aquest important document a l'amabilitat del senyor Josep M.ª Madurell, director de l'Arxiu Històric Notarial de Barcelona.

26. Caldria, potser, corregir : «compren, la [qual] licència...»

27. Pere Desvall era el tresorer reial. El batlle general a València era, llavors, En Francèsc Marrades.

fici, a la qual, car frare, vos responem que nós, volents complaure a vós de allò e de quant puxam que honor e proffit sia vostre, havem donat loch que tres dels dits obrers abtes en aquella cosa se'n va[ge]n ab aquest vostre escuder, lo qual per aquesta rahó havets tramès. E si algunes altres coses, car frare, vos plaen de les parts de ça, scrivits nos-en, que nós les farem complir fort volenterosament. Dada en València, sots nostre segell secret, a .xvii. dies de Maig del any .m.ccc.lxxxii.

Primogenitus.

A nostre molt car frare,²⁸ lo duc de Berri.

Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 1747, fol. 70v.

4

[17 de maig de 1382.]

«Infans Johannes, etc.²⁹ Dilectis et ffidelibus universis et singulis officialibus et subditis dicti domini Regis et nostris, ac custodibus passuum et rerum prohibitarum in confinibus Regni constitutis, salutem et dilectionem. Vos scire volumus quod Johannes Guerart, de camera Incliti ac magnifici ducis de Berri, nobis carissimi velut fratris, de nostris licentia et permissu versus partes Francie impresentiarum (*sic*) accedit; propterea volumus vobisque a vestrum cuilibet dicimus et expresse ac de certa scientia mandamus, quatinus dictum Johannem cum eius familiis (*sic*), videlicet, tribus sarracenis dicioni Regie atque nostre subiectis et uno famulo, cum quinque roscinis, alias *trotins*, auro et argento, jocalibus, arnesiis ac aliis eorum rebus, transire libenter permittatis et nullum eisdem seu eorum rebus impedimentum vel obstaculum apponatis seu apponi modo aliquo per quemvis permittatis; quinimo, eius, si necesse fuerit, provideatis de securo transitu et conductu durante tempore huius salvi conductus, quem durare volumus per unum mensem a data huius diei in antea continue sequiturum et non ultra. Datum Valencie, sub nostro sigillo secreto, .xvii. die Madii, anno a Nativitate Domini .m.ccc.lxxx. secundo.

Primogenitus.»

Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 1747, fol. 71.

MARÇAL OLIVAR

Barcelona,

28. El príncep Joan anomena «frare» al duc de Berry, en tant que és, ell mateix, duc de Girona.

29. És a dir: «Serenissimi domini Regis Primogenitus et suorum Regnorum ac terrarum Generalis Gubernator».